

ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏՄԱՆԿԱՆ

Է Զ Մ Ի Ա Ծ Ի Ն

ԵՒ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

1441-1941

Մեր նախորդ երեք յօդուածներով տեսանք Մայր Աթոռի և միւս երեք ժամանաւոր կաթողիկոսական Աթոռներու յարաբերութեանց պատմութիւնը յօբելինական դարաշրջաններու սահմանին մէջ: Այժմ պիտի տեսնենք Ս. Էջմիածնի յարաբերութիւնները մեր պատրիարքական երկու Աթոռներուն հետ, վերոյիշեալ դարերու միջոցին: Նախ կ'առնենք Երուսաղէմի Առաքելական Ս. Աթոռը:

Մայր Աթոռի փոխադրութեան տարին, 1441ին Երուսաղէմի պատրիարք Յովհաննէսին (1431-1441) կը յաջորդէր Սրբաբնամ Յեղիպտացին (1441-1454), և չէ յիշուած որ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը այդ մեծ ձեռնարկին մէջ բաժին մը ունեցած ըլլայ:

Դար մը յետոյ, երբ Ս. Էջմիածնի Միքայէլ Աթոռակից կաթողիկոսը Սեբաստիոյ մէջ ժողով մը կը զուսթարէ (1562) Աբգար Դպիրի Թագաւորացն ըլլալը հաստատելու և իւր աշխարհական պատգամաւոր Եւրոպա զրկելու համար, վկայագիրը ստորագրողներուն մէջ կը գտնուին նաեւ Երուսաղէմի պատրիարք Անդրէաս Մերտինցի (1551-1589) և լուսարարապետ Սամուէլ Արքեպիսկոպոս: Օրմանեանի կարծիքով Անդրէաս պատրիարքը Սեբաստիոյ ժողովին անձամբ ներկայ չէ եղած, այլ իր ստորագրութիւնը ետքէն աւելցուցած է Աբգար Դպիրի վկայաթուղթին վրայ (Ազգապատգամ, էջ 2251):

ԺԶ. դարու վերջերը և ԺԷ. ին սկիզբը Երուսաղէմի պատրիարքն էր Դաւիթ Մերտինցի (1583-1613), որուն օրով Երուսաղէմ այցելեց Մովսէս Վրդ. Տաթևացի և Ս. Յակոբեանց վանքին մէջ սուրկեցած մեղրամամը ճերմկցնելու արհեստը, որ յառաջիկային օգտակար պիտի ըլլար իրեն Պար-

սից հռչակաւոր Թագաւորին՝ Շահ Աբասի բարեկամութիւնը շահելու և ի վերջոյ բարձրանալու Ս. Էջմիածնի հայրապետական Աթոռին վրայ (1629-1632):

Ս. Էջմիածնի կաթողիկոս Դաւիթ Դ. Վազարշապատեցիի (1590-1629) օրով, Աթոռակից կաթողիկոս Աւետիսը Երուսաղէմ եկաւ և հոս Կիլիկիոյ Յովհաննէս Ա. Անթէպցի (1602-1621) կաթողիկոսին Աթոռակից Պետրոս կարկառեցիի (1601-1608) աւազակեր Քրիզոստ Գարոնտէրին եպիսկոպոսական աստիճան տուաւ (1613), որ Երուսաղէմի Աթոռին վարչութեան զուսիւր կը գտնուէր: Թէև Երուսաղէմը տակաւին Սիսի թեմ էր այս ժամանակ, որով կը պարծենայ Սիսի Սիմէոն Բ. կաթողիկոսը (1633-1648) իր նշանաւոր նամակին մէջ, բայց Կ'երեւի թէ արեւելեան իշխանաւորներու փափաքով Էջմիածնական կաթողիկոս մը կը կատարէ Պարոնտէրի ձեռնադրութիւնը:

Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոսը (1632-1635) մեծախուժը հետևորդներով Երուսաղէմ եկաւ, հոս ժողով զուսթարեց 1652ին, որուն մասնակցեցաւ նաեւ Առաւուռածատուր պատրիարք (1645-1664, 1665-1666, 1668-1670): Փիլիպպոս կաթողիկոս չորս ամիս կեցաւ Երուսաղէմի մէջ, ճեւղատակն եկեղեցւոյ Սրբոյն Յակոբայ՝ գեղեցիկ յօրինուածով և նկարակերտ յարմարութեամբ երանգ երանգ վիճօք սալարկ արար. զի թէպէտ յառաջն գոյր սալարկ՝ այլ ոչ էր հաւասար և գիւր, այլ բարձր և ցած, և անյարմար և կոպիտ. և զաւագ խորանի բեմն բարձրացոյց. զի յառաջն կարի ցած էր» (Առաւել Դաւիթեան, էջ 331): Հստ Կիլիկիոյ երանի Փիլիպպոս կաթողիկոսի կատարած այս նորոգութիւնները հայրապետական իրաւասութեան նշան էր չեն, այլ նա իբրեւ ուխտաւոր իր ծախքով յիշատակ մը ըրած է Ս. Յակոբին իր այցելութեան առթիւ (հմտ. Պարթ. Կիլիկի, էջ 1263): Թէ Երուսաղէմ երբ դադարեցաւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան թեմ ըլլալէ և յարեցաւ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռին, Կիլիկիոյ երան այս մասին իր անգիտութիւնը կը խոստովանի գրելով. «Առ այժմ ճշգրիտ բան մը չեմ գիտեր այդ մասին, որովհետեւ չեմ հանդիպած ոեւէ պատմական յիշատակագրութեան» (նոյն, անդ):

Նշանան, ընդդէմ կ'ըլլէսէրեանի, կը հաւատէ Երուսաղէմի պատրիարքութեան էջմիածնի Աթոռի ենթակայ եղած ըւլալը, գրեթէ. «Գիտեմք պատմութենէն որ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Աթոռը Կիլիկիայէն էջմիածին փոխադրուելէն ասորին (1441) Երուսաղէմ բնաւ ենթարկուած է Սիւրիոյ ո՛չ հոգեւորական և ոչ վարչական տեսակէտով: Երուսաղէմի ու Կիլիկիոյ աթոռներուն միջեւ փոխանակուած մէկէ աւելի նամակներ, զորս ունինք մեր ձեռքին տակ, երբեք այդպիսի կացութիւն մը չեն մատնանշիր: Ընդհակառակն այդ վաւերագրերը ցոյց կու տան թէ Երուսաղէմ եղած է միշտ ենթակայ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան, անկէ առած է սուրբ միւռնը ու հոն զրկած է իր միաբանները եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդունելու» (Օրհորոյի Ս. Երեմի Գեղեթեանի, Երուսաղէմ, 1939, Ներածութիւն, էջ ԽԸ-ԽԹ. ծանօթ. 1):

Նշանանի այս հաւատումին հակառակ վկայութիւն մը կ'ընծայէ Ոսկան Վրդ. Երեւանցի (✠ 1674), որ էջմիածնի և Կիլիկիոյ թեմերը ցոյց տուող իր վիճակագրութեան մէջ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը դրած է Սոյոյ Կաթողիկոսութեան ներքեւ: Ըստ Օրմանեանի այդ վիճակը ոչ թէ հաստատուն կացութիւն մը կը ներկայացնէ այլ հետեւանք է ժամանակին տիրող խառնակութեանց և հակաթոռութեանց (Ագապարտ, § 1750):

Յակոբ Դ. Զուլպայեցի (1655-1680) Կաթողիկոսն ալ եկաւ Երուսաղէմ և տեղւոյն Պատրիարքութեան և Եղիազար Այնթապցիի նոր կաթողիկոսութեան (1664) խնդիրներով զբաղեցաւ (1665): Հակառակ Աստուածատուր Տարօնցիի Պատրիարքի և իր անակից Մարտիրոս Դրիմեցիի ջանքերուն Եղիազար յաջողեցաւ ստանալ թէ կաթողիկոսութեան և թէ Երուսաղէմի պատրիարքութեան համար նոր հրովարտակ մը (1666): Հազիւ թէ Եղիազար իր կաթողիկոսութիւնը և պատրիարքութիւնը ապահովցուց հրաման ղրկեց Երուսաղէմ որ Յակոբ կաթողիկոսը հեռացնեն: Զուլպայեցիի ստիպուեցաւ Ս. Յակոբի մայրավանքը թողուլ և յունական վանք մը քաշուիլ մինչև որ պատրաստութիւնները

ամբողջացուց և ճամբայ ելաւ դէպի Պոլիս: Մինչ Յակոբ Երուսաղէմէն դէպի Պոլիս կ'երթար, Եղիազար ալ Մայրաքաղաքէն դէպի Ս. Քաղաք կու գար, բայց իւրարու չհանդիպեցան:

Յակոբ կաթողիկոս Պոլիս հասնելով մեղմ ընթացք մը բռնեց և սիրոյ քարոզներ սկսաւ խօսիլ: Եղիազարի գլխաւոր բարեկամները Ապրոյ և Երեմիա Ձէլէպիներ առաջարկեցին Յակոբ կաթողիկոսին որ հաւանի կաթողիկոսութեան բաժնունելուն, թող տալով որ Եղիազար Սամանեան գաւառներուն վրայ իշխէ և ինքն ալ բաւականանայ պարսկական երկիրներով: Յակոբ կաթողիկոս քաղցրութեամբ կը լսէր եղած առաջարկը և կը բացատրէր բաժանուններու երեսէն ազգին կրած վնասները: Իր ընթացքով Յակոբ կաթողիկոս Եղիազարեանները համոզեց որ ետ կենան զայն պաշտպանելէ և հակառակորդ կուսակցութեան գլխաւորներուն օգնութեամբ դիմեց Սուլթան Մէհմետ Դ-ին (1648-1687) և յաջողեցաւ էջմիածնի իրաւունքները վերահաստատող հրովարտակ մը ստանալ, Եղիազարի տրուած իշխանութիւնները ետ առնուեցան և կաթողիկոսութիւնն ու Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը Յակոբի տրուեցան, մինչ Եղիազար բանէ մը լուր չունէր և ինքզինքը ապահով կը կարծէր Երուսաղէմի մէջ:

Յակոբ կաթողիկոս Պոլսոյ մէջ անդիմադրելի ազդեցութեան տէր դարձած՝ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը, որ իրեն վերագրուած էր, փոխանցեց Մարտիրոս Կաթողիկոսին և պարտուպառաճ հրովարտակով և հրամանագրներով ճամբայ հանեց որ երթայ Եղիազարը հեռացնէ:

Կաթողիկոսի ժամանումով Եղիազար հարկադրուեցաւ թողուլ Ս. Յակոբը, նախ գնաց Ռամէի վանքը, զոր ինքը չէնել տուած էր, անկէ ալ անցաւ Արշին, իր անդրանիկ պաշտօնավայրը: Մարտիրոս սակայն Երուսաղէմի միաբանութեան պընդումին վրայ ստիպուեցաւ պատրիարքութիւնը, գտնէ անուանապէս, թողուլ Աստուածատուր Տարօնցիին և գահանալ փոխանորդութեամբ:

Բայց բախտի յարափոփոխ անիւք առաջ կը գառնար այդ օրերուն: Աստուածատուր պատրիարքի մահէն յետոյ Եղիա-

զար փութաց Կ. Պոլիս և իր մեծ բարեկամ և հօր պաշտպան Ապրոյի աջակցութեամբ նորէն հրովարտակ ստացաւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան և կրկին զօրութեամբ Երուսաղէմ դարձաւ, տիրացաւ Աթոռին և սկսաւ կաթողիկոսակերպ ճախանալ, Եղիազար Այնթապցի 1671ին վերանորոգած իշխանութիւնը անխափան պահեց տասը տարի մինչեւ իշմիածնի Մայր Աթոռը բազմիլը, Ս. իշմիածնի միաբանութեան հրաւերով, Յակոբ Դ.ի մահէն յետոյ (1681—1691):

Եղիազար հետը կը տանի Մինաս Լամթեցին, զոր Ս. Յակոբի մէջ եպիսկոպոս ձեռնադրած էր 1666ին: Լամթեցի երեք տարի (1682—1685) նուիրակութիւն փչնէ իշմիածնի հաւոյն և եօթը տարի եւս անդ մնալէ վերջ կը դառնայ Երուսաղէմ 1692ին և կ'ըլլայ Աթոռակից Պոլսեցի Յովհաննէս պատրիարքի (1684—1697): Սակայն Երուսաղէմի մէջ երկար չի մնար, դարձեալ նուիրակ կ'երթայ յանուն Երուսաղէմի գէպի Հայէպ և Կարին և այլ գաւառներ (1695—1696): Ապա կ'անցնի նորէն իշմիածնի և կը մնայ հոն երեք տարի (1696—1698):

Այդ միջոցներուն Ս. իշմիածնի կաթողիկոսն էր Նահապետ Ա. Եղեսացի (1691—1705), որուն դէմ գոգոհութիւն ունեցողներ զայն գահընկէց կ'ընեն և անոր տեղ կ'ընտրեն Ստեփանոս Ջուղայեցի եպիսկոպոսը (1696): Ջուղայեցին օծող տասներկու եպիսկոպոսներուն զուխն էր Մինաս Պատրիարք Լամթեցի: Ստեփանոս հազիւ տաս ամիս կրցաւ կաթողիկոսութիւն ընել: Վասնզի Նահապետ կաթողիկոս յաջողեցաւ Ստեփանոսը պաշտօնէն զրկել և նետել տալ բանտ, ուր և վախճանեցաւ 1698 Յունուար 5ին: Լամթեցին ալ շուտով հեռացաւ իշմիածնէն և զնաց Պոլիս: Նոյն միջոցին ընտրուեցաւ Երուսաղէմի պատրիարք, բայց քանի մը տարի Պոլիս մնաց և միայն 1701 Սեպտեմբերին հասաւ Երուսաղէմ:

Երուսաղէմի Աթոռին պատմութեան հետ սերտօրէն կապուած է Կարապետ Բ. Ունեցի (1726—1729) կաթողիկոսին անունը, իր հրատարակած կանոններուն և նըզովքներուն պատճառաւ: Ունեցին Կ. Պոլսոյ մէջ ընտրուեցաւ և օծուեցաւ և

հոն ալ հրատարակեց այդ կանոնները, որոնց պէտքը զգացուցած էին Երուսաղէմի պատրիարք Գրիգոր Շղթայակիր (1715—1749), Կ. Պոլսոյ պատրիարք Յովհաննէս Կոլոտ (1715—1741) և Շղթայակիր փոխանորդը Հաննա Վրդ. Երուսաղիմացի, որ Կարապետ կաթողիկոսի ձեռնադր. եպիսկոպոս օծուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ: Այդ կանոնները երեք են թուով և կը վերաբերին Երուսաղէմի պատրիարքութեան:

Ա.— Առաջին կանոնը կ'արգիլէ որ «եկամուտ ոք» պատրիարք կամ վէջիլ չկարենայ ըլլալ, եկամուտ ոք կը սեպէ այն անձը որ «1.— Ի սուրբ Երուսաղէմ չիցէ սնեալ. 2.— Կատարելապէս Հին և Նոր Կտակարանաց չիցէ աշակերտեալ. 3.— Զամենայն զեկս և զմուտս սրբոյ Երուսաղէմի Աթոռոյն չիցէ իմացեալ և 4.— Բազմաւ ժամանակաւ չիցէ վարժեալ յամենայն գործս սրբոյ Երուսաղէմի»:

Բ.— Երկրորդ կանոնը կ'արգիլէ Երուսաղէմի համար աշխարհական կամ կարգաւոր «վերակացու և զխաւոր գործակալ անելի, պապա և նազըր անուամբ, և կամ այլ ինչ անուանակոչութեամբ»:

Գ.— Երրորդ կանոնը կ'արգիլէ «կցել և միացուցանել զպատրիարքութիւն սրբոյն Սաղիմայ ընդ առաջնորդութեան Կոստանդնուպոլսոյ, կամ այլ ինչ տեղւոյ»: Այս երեք կանոնները ով որ չի յարգեր «նշովեալ լիցի»:

Յակոբ Նալեանի Երուսաղէմի պատրիարքութեան շրջանին (1749—1752) Պոլսէն հռչակաւոր եաղուպ Ամիրային ընկերանալով Երուսաղէմ եկաւ Ս. իշմիածնի ապագայ կաթողիկոս Սիմէոն Երեւանեցին 1751ի ուխտաւորութեան ատեն և իր քաջաբորդ ատենաբանութեամբ Նալեանը զարմացուց, որ մինչեւ իսկ իր փիլոնը, մատանին և գաւազանը նուիրեց Սիմէոնի: Այդ առթիւ կը պատմուի Նալեանի հռչակաւոր խօսքը, որուն երբ ուխտաւորները կը դիմեն որ յաղթանդամ և մեծամորուք Մովսէս վարդապետը արտօնէ իրենց քարոզելու, Նալեան ընդհակառակը մօրուքով յոյժ աղքատ Սիմէոնը ցոյց կուտայ և կ'ըսէ. «Քարոզ կ'ուզէք քօսես, մօրուք կ'ուզէք Մովսէս»:

ԺԹ. Դարը ազգային գործերու կանոնաւորման, այսինքն կանոններով սահ-

մանուկներն դարձել եղաւ: Նախ Պոլսի ժողովրդական հաստատուեցաւ Ռուսաստանի Հայոց (1839) և յետոյ Կ. Պոլսոյ Ազգային Սահմանադրութիւնը (1863) Թուրքիոյ Հայոց համար: Երուսաղէմի Միաբանութեան համար ալ Կ. Պոլսոյ ընդհանուր ժողովին կողմէ պատրաստուեցաւ յատուկ կանոնադիր մը (1865), որ իր բազմաթիւ յօդուածներուն չկիրարկուելուն պատճառով գրեթէ մեռեալ տառ մնաց 15 տարի, մինչեւ որ վերակազմուեցաւ Կ. Պոլսոյ պատուիրակի ներկայութեամբ և միաբանութեան համաձայնութեամբ 1880ին: Ասոր 30րդ յօդուածը որոշ կերպով կը տրամադրէ թէ պատրիարքացւոյ վարդապետը Ս. Էջմիածին պէտք է երթայ եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար. սնորհաբար պատրիարքը՝ եթէ վարդապետ է, Միաբանական Ընդհանուր ժողովոյ վկայականով և Կ. Պոլսոյ պատրիարքի յանձնարարութեամբ (ինչպէս օրէն է Ս. Երուսաղէմի Աթոռէն ի Ս. Էջմիածին զրկուած բոլոր Եպիսկոպոսացւոյ վարդապետաց համար) Ս. Էջմիածին կ'ուղեւորի և եպիսկոպոսութեան աստիճան կը բարձրանայ: Այդպէս եղած էր Թալասցի Եսայի պատրիարքին (1864-1885) համար, որ տակաւին վարդապետ էր երբ ընտրուեցաւ պատրիարք և Ս. Էջմիածին երթալով եպիսկոպոս օծուեցաւ Մատթէոս Ա. կաթողիկոսի ձեռքով (1858-1865):

Երուսաղէմի Աթոռը յարաբերութեան մէջ եղած է ընդհանրապէս Պոլսոյ հետ և Ս. Էջմիածնի հետ ուղղակի առնչութիւններ սակաւ են մինչեւ մեր օրերը, երբ Պաղեստին դադրեցաւ թուրք պետութեան մաս կազմելէ և հետեւաբար վարչական կապ ունենալէ Պոլսոյ հետ (1917):

Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի օրով (1911-1930) Ս. Էջմիածնի մէջ պատրաստուեցաւ և Ազգային-Եկեղեցական ժողով գումարե-

լու յատուկ կանոնադրութիւն, 1926ին, որ Երուսաղէմի պատրիարքն ալ յիշուած է իբրեւ ժողովի նախագահ անդամներէն մին (Յօդ. 5), որ կրնայ նաեւ նախագահել Սահման Հայոց կամ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսներուն հիւանդութեան կամ բացակայութեան պարագային (Յօդ. 6): Ժողովին իր կողմէ մէկ անգամ ընտրելու իրաւունք ունի Ս. Երուսաղէմի Միաբանութիւնն ալ (Յօդ. 10):

Այս կանոնագրի հիման վրայ Մուրատ-բէգեան իւրէն Ա. Կաթողիկոսի (1932-1938) ընտրութեան մասնակցեցաւ Երուսաղէմի թեմը, Ազգային-Եկեղեցական Ժողովին համար միաբանութեան ներկայացուցիչ ընտրելով Տ. Գարեգին Արքեպիսկ. Յովսէփեանցը, իսկ թեմական ժողովուրդի ներկայացուցիչ թորոս Մառմանեանը:

Աստուածաշունչի հայրէն Թարգմանութեան հաշարհինգհարիւրամայ Յորելեանին առթիւ իւրէն Ա. Կաթողիկոս արտասահմանի համար ներկայացուցիչ նշանակեց 1934 Հոկտեմբեր 1 թուակիր Կոնգակով, Երուսաղէմի պատրիարքը, Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Գուշակեան (1931-1939):

Մուրատբէգեանի մահէն յետոյ 1941 Ապրիլին նոր կաթողիկոսի ընտրութեան նպատակով հրաւիրուած Ազգային-Եկեղեցական ժողովին մասնակցելու համար զարձեւել Երուսաղէմի պատրիարքական թեմը ընտրեց և զրկեց իր ներկայացուցիչը ըստ 1925ի կանոնադրութեան: Այսպէս Էջմիածնի և Երուսաղէմի յարաբերութիւնները ստացան սերտ բնոյթ և կը շարունակեն ընթանալ նոյն ուղղութեամբ յօգուտ և ի պայծառութիւն Հայաստանայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ:

Ն. Վ. Գ.